

kot "objekt", "fetiš", da se lahko s svojim branjem "prilega" nanj, lahko vanj "prodira" ipd.; a hkrati je sam vpet vanj in v njem razblinjen. Tekst kot erotično telo je stopnjevanje ločitve dosega-nja ugodja od fiziologije; moje telo se nadaljuje vanj in se hkrati erotično usmerja proti njemu. Površina ugodja, ki spaja in hkrati ločuje naše telo in telo teksta, je ena in ista površina. Ugodje teksta je tudi moje ugodje in obratno.

OPOMBE

¹ Tu navajam po srbskem prevodu *Zadovoljstvo u tekstu*, Gradina, Niš 1975. Prim. tudi spremno besedo prevajalca Jovice Aćina.

² Maurice Merleau-Ponty: *Fenomenologija percepcije*, prev. Anđelko Habazin, Veselin Masleša, Sarajevo 1978, str. 165.

³ Prav tam.

⁴ Merleau-Ponty, nav. delo, str. 166.

⁵ Barthes, n. d., str. 21.

⁶ Barthes, n. d., str. 86.

⁷ Barthes, n. d., str. 21.

⁸ Sigmund Freud: *Predavanja za uvod v psihoanalizo*, prevedli Mara Volčič-Cvetko, Jani Razpotnik in Vital Klabus, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977, str. 298.

⁹ Sigmund Freud: *Metapsihološki spisi*, prevedli Eva Bahovec idr., Studia Humanitatis, Ljubljana 1987, str. 49.

¹⁰ Barthes, n. d., str. 36.

¹¹ Prim. n. d., str. 22.

¹² Barthes, n. d., str. 36.

¹³ Barthes, n. d., str. 86.

¹⁴ Barthes, n. d., str. 7, 36.

¹⁵ Barthes, n. d., str. 20.

Jola Škulj

POSTSTRUKTURALIZEM IN BAHTINOV POJEM DIALOGIZMA

Soočenje poststrukturalizma in pojma dialogizma bi bilo smiselno že v naslovu strniti v bolj nedvoumno vprašanje o dialoščnosti kot pojmu poststrukturalizma. V tej smeri bi se bilo potrebno analitično lotiti filozofskih predpostavk, ki določajo temelje obeh v naslovu zajetih pojmov. K zastavitvi takšnega vprašanja napeljujejo številni spisi iz osemdesetih let, ki so Bahtinove koncepcije o literaturi in kulturi razumeli v kontekstu poststrukturalizma.¹ Še bolj nas k takšnemu stališču nagibajo posamezne Bahtinove izjave, ki imajo za metodologijo humanističnih znanosti podobno težo in pomen kot znana in daljnosežna Derridajeva intervencija vanje. Vendar pa poglobitev v tako zastavljeno vprašanje predpostavlja ne le konsekvantno razdelavo filozofskih premis nekaterih temeljnih Bahtinovih pojmov, posredno pa še njegovega pojmovanja subjekta, ampak predvsem tudi dosledno in podrobno analizo vplivov, ki so v tem primeru nedvoumno heterogeni in jih je razbirati v njegovi eklektični, pa vendar neizpodbitno ustvarjalni miselni plat-

formi dialogizma. Bahtin svoje koncepcije dialogizma ni nikjer sistematično razvil, ker je večina njegovih objavljenih razprav pisana izrazito fragmentarno, to pa raziskovalce, ki razpravljajo o njegovih koncepcijah, nemalokrat ovira. Še najbolj dosledno je ideja dialoškosti formulirana v zgodnjem delu s konca dvajsetih let, ki je bilo zastavljeno kot izrazita polemika s Saussurovimi koncepcijami. V mislih imamo knjigo *Markszem in filozofija jezika*, ki je izšla 1929 pod imenom Vološinova in je v njej mogoče videti ontološko podlago Bahtinovitih literarnoteoretskih koncepcij dialogizma. K omejitvi v naslovu nas napotuje tudi previdnost, ker nekateri resni poskusi analiz opozarjajo na razlike v filozofskih podlagah pri Bahtinu in poststrukturalistih, kakršen je npr. Paul de Man, čeprav eden od avtorjev, ko jemlje v pretres te razlike, sam pride do ugotovitve, ki jo je zato seveda prisiljen označiti za paradoksalno, da gre tako pri poststrukturalizmu Paula de Mana kot pri Bahtinu za vplive zgodnjega Heideggerja.² Previdnost, ki je peljala k omejitvi v naslovu, je ne nazadnje narekovalo tudi dejstvo, da naj bi glede dela *Markszem in filozofija jezika*, ki formulira temelje Bahtinovitih koncepcij dialogizma, obstajal po nekaterih sodbah še vedno odprt spor, ali je delo zares Bahtinovo ali pa vendarle ne gre za avtentično avtorstvo Vološinova. Vsem tem zadržkom navkljub pa nedvoumni pobudi, ki govorijo v prid konfrontiranja Bahtinovitih koncepcij s stališči poststrukturalizma, vsaka kor ni malo, bodisi da izhajajo iz samih Bahtinovitih izjav bodisi da prihajajo od raziskovalcev omenjene problematike.

Tukaj nameravam opozoriti na nekatere konvergentne metodološke predpostavke pri Bahtinu in pri Derridaju. Poleg tega verjetno ni naključje, da se je vpliv Bahtinovitih in poststrukturalističnih pogledov na vprašanja literature in humanističnih ved razširil skoraj istočasno, čeprav, kot je znano, so ideje prvega nastajale tudi štiri desetletja pred pojavom francoskega in ameriškega poststrukturalizma. Analitično se bo veljalo predvsem pomuditi ob Bahtinovi koncepciji izjave, ki izpričuje izrazito protisaussurovsko pozicijo, tj. implicira zavračanje sistemskih predpostavk, kar se seveda povsem prekriva s stališčem poststrukturalistov. Poleg tega je ob Bahtinovem pojmu izjave mogoče opozoriti na njegove poglede na pozicijo subjekta. Po njegovem prepričanju ni mogoče gledati na veljavnost in zanesljivost izjave tako, kot se je to presojalo dotlej. Izjava po Bahtinovi sodbi ni le nekaj v zvezi z izjavljajočim subjektom, ampak je nujno tudi funkcija adresata. Takšno razumevanje 'besede' oziroma izjave odstira v Bahtinovem pogledu na lingvistiko poudarjeno pragmatične poteze. Bahtinova stališča o veljavnosti in zanesljivosti izjave in posredno o resnici imajo za posledico tudi povsem nekartezijanski pogled na pojem celovitosti, vse to pa so vprašanja, ki so jih ideje poststrukturalizma zaznamovale v tolikšni meri, da je ob njih zares upravičeno govoriti o metodološkem obratu. Ne nazadnje bi veljalo opozoriti na Bahtinov in poststrukturalistični pogled na vlogo historičnosti, ker je s tem tudi bistveno določeno stališče o pojmu celovitosti kot nečem inkonkluzivnem, to pa je tisti izrazito nov, postmetafizičen pogled, ki ga ponovno zasledimo pri obeh. Preden pa se osre-

dotočimo na omenjene probleme in stališča pri samem Bahtinu, naj navedemo, kaj zaznamuje poststrukturalistični metodološki premik.

Poststrukturalizem kot radikalni metodološki preobrat je po nekaterih sodbah bistveno zaznamovan z odmevnim Derridajevim nastopom jeseni 1966 na mednarodni konferenci o kritičnih jezikih in znanostih o človeku na univerzi John Hopkins, ko je opozoril na nevdržnost koncepta strukture kot stabilnega sistema. Njegova polemika³ je bila namenjena tedaj prevladujoči strukturalistični metodološki poziciji, ki je izhajala iz Saussura in njegovega abstraktnega pojma jezika kot langue. Z aspekta poststrukturalistične kritičnosti do strukturalistične osredotočenosti na vprašanje jezika kot sistema so bile izrečene pripombe, da je bil predmet takšnega raziskovalnega interesa nekaj dejansko neobstoječega ali – kot se je izrazil Bahtin – zgolj "abstraktna znanstvena predpostavka". Po obči sodbi je Derrida s problematizacijo pojma sistem izpeljal kritiko precej širših razsežnosti kot le strukturalizma. Njegovo intervencijo gre razumeti kot spodnašanje tradicionalnih koncepcij in hierarhij, predvsem pa kriterija gotovosti resnice kot identitetne strukture. Veljavni kriterij gotovosti, identitete in resnice je bil znotraj tradicije zahodne filozofije dosežen na račun zatrtja oziroma pozabljanja drugih elementov, ki so, kot poudarja Derrida, tako postali nemišljeni in včasih nereflektirani. Derrida je v navezavi na Nietzscheja in Heideggerja ostro zavrnil to parcialnost v zgodovini evropske misli in jo označil s pojmom logocentrizem. Znotraj mišljenja logocentristične epohe z začetki v Platonovi filozofiji, in ta je seveda postala matrika za vsakršen idealizem, je dobilo neko realno bivajoče pomen in vlogo najvišje vrednote, prvega principa. Podobna stališča, ki spodnašajo veljavnost utrjenega tradicionalnega evropskega mišljenja, je zaslediti tudi pri Bahtinu celo že v zgodnjem nedokončanem spisu iz dvajsetih let. Bahtin piše: "Žalosten nesporazum je prepričanje racionalizma, da je resnica lahko samo tista vrsta resnice, ki je izoblikovana iz običnih momentov, da je resnica propozicije ravno to, kar je ponovljivo in konstantno v njej."⁴ Bahtin je takšen tip mišljenja označeval s pojmom "teoretizem", kar je opredelil kot način razmišljanja, ki abstrahira iz konkretne človeške dejavnosti vse, kar je mogoče posploševati, jemlje abstrakcijo kot celoto, transformira abstrakcijo v niz pravil in potem iz teh pravil izpeljuje norme.⁵ Tako formulirana kritika pojma sistemskost temelji v Bahtinovem opiranju na filozofijo konkretnega. Iz enakih izhodišč je formuliral tudi svojo, že štiri desetletja pred poststrukturalisti izrečeno daljnosežno kritiko Saussurovih koncepcij jezika kot sistema in to ga je privedlo do osredotočenosti na izjavo kot dialoško interakcijo, ki je nekaj realno obstajajočega. Dialog kot "živa entiteta" je po Bahtinovem prepričanju minimum jezika in v kasnem spisu *O metodologiji humanističnih ved* (1975) je uporabil formulacijo o dialogu kot "specialni enoti"⁶; vendar tega Bahtinovega pojma enote ne smemo razumeti tradicionalistično, kot kaj v sebi sklenjenega, zaprtega in dokončnega, ampak kot nekaj, kar opredeljujejo poteze odprtosti, inkonkluzivnosti, nedovršenosti. Po nje-

govori sodbi realnih fenomenov življenja, kamor sodijo seveda tudi vse oblike izjavnih form, torej tudi literarni teksti, ni mogoče obravnavati redukcionistično. Bahtin je opozarjal, da tedaj, ko poskušamo analizirati žive fenomene, neustrezno iz življenja izoliramo nekatere elemente, pozabljamo, da je abstrahiranje naše delo, reificiramo kategorije, ki si stojijo nasproti, potem pa razpravljamo o razmerjih med hipostaziranimi opozicijami, in celo skušamo razrešiti eno od njih skozi drugo oziroma na račun druge.⁷ Osnovna kvaliteta realnega, poudarja Bahtin, so njegove poteze nesistemskega. Svoja s pozicije filozofije konkretnega formulirana stališča, ki spodnašajo redukcionizem, kot ga je poznala tradicija evropske metafizične misli, je strnil v ostri kritiki monološkosti. Monološki pristop po njegovi sodbi ustreza tipu mišljenja, ki ni zmožno reflektirati samo sebe in ni docela razvilo zavesti o historičnosti. Monološki tip zavesti je seveda za samorazumevanje sodobnega človeka nevzdržna pozicija. Vendar pa je Bahtinova stališča treba razumeti kot kritiko monologizma in hkrati tudi vsakršnega relativizma. Bahtinovo zavračanje monološkosti kot "napačne tendence k reduciranju vsega v eni zavesti" je istočasno tudi nasprotovanje temu, da bi kakorkoli začela izginjevati zavest o drugosti.⁸ "Z relativistične, nič manj kot z dogmatske perspektive nima 'jaz' kot specifična, neponovljiva oseba nobene vloge; v principu jaz v takšnem kontekstu niti ne obstaja."⁹

Poudariti je treba, da je Bahtin večkrat izpostavil neizogibno veljavnost osebnega in historičnega v aktu razumevanja tudi v svojih načelnih pripombah o metodologiji humanističnih ved.¹⁰ Njegovo eksplicitno zavračanje relativizma ponazarja tudi naslednji odlomek iz knjige *Problemi poetike Dostojevskega*: "Nobene posebne potrebe ne vidimo, da bi opozarjali, da polifonični pristop nima nič skupnega z relativizmom (ali dogmatizmom). Toda pripomnimo naj, da oba, relativizem in dogmatizem, enako izključujeta vsakršno argumentacijo, vsakršen avtentični dialog, tako da ga prikažeta kot odvečnega (relativizem) ali nemožnega (dogmatizem)."¹¹

Derridajevo spodnašanje logocentrizma oziroma zanikanje obstoja metafizičnega prvega principa, ki naj bi bil garant gotovosti, je konec šestdesetih let vpeljalo pomemben metodološki preobrat s ključnimi posledicami za literarno vedo in druge humanistične in družboslovne vede v naslednjih desetletjih. Derridajeve problematizacije sistemskih pojmov v literarni vedi je hkrati imela to posledico, da so za relevantni pogled na literaturo postali osrednji takšni pojmi, kot so aporetičnost, nedoločljivost (angl. undecidability), neizčrpnost. Zaradi konvergentnosti bi veljalo v tej zvezi spomniti na že omenjeno Bahtinovo misel, da so temeljna odlika realnega (za takšne pa je po njegovi sodbi šteti tudi tip izjav, kot je literarni tekst) ravno njegove poteze nesistemskega, tj. njegove odlike singularnosti. S post-strukturalizmom tako prevlada stališče, da literatura obstaja na tak način, da se je niti literarna veda, kakršna je, ne more skozi svoje postopke mišljenja docela polastiti, prav tako pa ni mogoče niti v estetski konsumaciji izčrpati pomena literarnih besedil in ni mogoče govoriti o definitivni interpretaciji literar-

nih pojavov. S poststrukturalistične pozicije je mogoče zgolj trditi, da se je literaturi lahko približati le skozi historično angažirano individualno interpretacijo razlik. Ali kot je trdil tudi Bahtin: znanost in predvsem filozofija lahko preučuje in mora preučevati le specifično formo in funkcijo te individualnosti.¹²

Za razmah poststrukturalističnih pogledov na literaturo je po omenjenem Derridajevem predavanju 1966 bistvenega pomena še izid kar treh njegovih knjig v naslednjem letu, *L'écriture et la différence*, *De la grammatologie* in *La voix et le phénomène*. V istem času, to je v drugi polovici šestdesetih let, lahko beležimo tudi opazno povečano navzočnost Bahtinovih spisov, ki so nastajali že od dvajsetih let, vendar so zaradi specifičnih okoliščin odmevno vzbudili interes šele štiri desetletja kasneje. Leta 1963 izide druga dopolnjena izdaja dela *Problemi poetike Dostojevskega* (prvi natis 1929), 1965 sledi izid knjige *Ustvarjanje Françoisa Rabelaisa in ljudska kultura smeha* (nastanek 1941), tej pa tri leta kasneje tudi že izid angleškega prevoda. Posamezni spisi, kasneje zajeti v knjigi *Voprosy literatury i estetiki* (1975), so bili objavljeni šele v poznejših letih, čeprav so nastajali od sredine tridesetih let dalje. 1965 izide *Beseda v romanu* (nastanek 1935), 1967 razprava *Iz predzgodovine romaneskne besede* (nastanek 1940), 1970 *Ep in roman* (nastanek 1941), 1974 *Oblike časa in kronotopa* (nastanek 1938). Druga knjiga Bahtinovih spisov z naslovom *Estetika slovesnega tvorčstva* izide v letu njegove smrti 1979. Za prisotnost Bahtina v francoskem prostoru je važna razprava J. Kristeve *Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman* v reviji "Critique" 1967 ter 1970 njen predgovor *Une poétique ruinée* v prevodu knjige *La Poétique de Dostoievsky*. V ZDA je dobil Bahtin status vplivnega teoretika leta 1968, ko so ga v reviji "Yale French Studies", ta pa je imela, kot je znano, za ameriški poststrukturalizem osrednji pomen, priključili skupini mednarodno priznanih avtorjev, ki so sooblikovali številko na temo *Game, Play, Literature*. Istega leta je izšel tudi angleški prevod njegovega dela o Rabelaisu, 1973 pa še prevoda *Problems of Dostoevsky's Poetics* ter *Marxism and Philosophy of Language*.

Modifikacijo metodoloških pogledov na vprašanja literature so zaznamovali poststrukturalistični principi decentriranja, ti pa se utemeljujejo v filozofiji "nihilistične radikalnosti" oziroma v filozofiji "ontološke absence". Za utrditev takšnega gledanja na literaturo je imelo po prevladujočem mnenju odločilen pomen delovanje Derridaja na Yaleu, kjer je bil gostujoči profesor v letih 1970–1980, vendar pa je mogoče trditi, da je ameriški poststrukturalizem zlasti s stališči Paula de Manu ter Williama Spanosa in njegovega kroga na univerzi SUNY v Binghamptonu razvijal svoje ideje tudi povsem neodvisno od Derridajevega vpliva vsaj že od 1970 naprej. Tako pri de Manu kot pri Spanosu zasledimo leta 1970 spise, ki jasno artikulirajo zahteve po novem pojmovanju literarne vede, predvsem po novem pogledu na literarno zgodovino, pri tem pa vsak od njiju pobudo za takšna stališča opira na druge izvore, prvi predvsem na Nietzscheja, drugi na Heideggerja.¹³ Zanimivo je, da se medsebojno neodvisne izpeljave stališč v obeh spisih ujemajo z Bahti-

ново intervencijo v vprašanje hermenevtike skozi njegovo specifično koncepcijo dialošnosti. Ta pojem je de Man dobro desetletje zatem z eksemplarično maniro dekonstruktivista na sicer skromnem gradivu iz Bahtina skušal tudi sam premisliti in ga s svoje pozicije zavračanja vsakršnih teoretskih pojmov seveda spodnesti,¹⁴ medtem ko pri Spanosu evociranje dialošnosti oziroma dialoga kot eksplicitno Bahtinovega pojma prvič zasledimo šele v njegovi zadnji knjigi.¹⁵ Neodvisno od Bahtina je Spanos uporabljal pojem dialoga v zvezi s hermenevtiko in t. i. novo literarno zgodovino že v spisih 1970 in 1976.¹⁶ Zanimivo je tudi, da je prva disertacija iz tematike poststrukturalizma in dekonstrukcijske poetike nastala zunaj Yalea, ko je Paul Bové leta 1975 pod mentorstvom Spanosa zagovarjal svoje delo *The New Literary History of Modern Poetry. History and Deconstruction in the Works of Whitman, Stevens, and Olson*, ki je bolj poznano iz kasnejše knjižne izdaje *Destructive Poetics* (1980); to še podpira tezo, da so si poststrukturalistični pogledi na vprašanja literature utirali pot tudi mimo Derridajevega vpliva.

Poststrukturalistične prvine Bahtinovihi stališč, zlasti tiste, zajete v njegovi temeljni koncepciji dialoga, je mogoče prepoznati že v njegovem pojmu jezika, ki ga razume kot prostor verbalno oblikovane zavesti; pri tem je seveda zanj zavest realno dejstvo, ki je v znakovnosti tudi materialno utelešena. Te njegove koncepcije so seveda najbolj precizno in razvidno razčlenjene v že omenjenem delu *Marksizem in filozofija jezika* (1929). To delo je bilo že konec dvajsetih let zastavljeno kot izrecna polemika s Saussurovo koncepcijo jezika, ki je v Bahtinovihi očeh le abstraktna predpostavka oziroma zgolj znanstvena fikcija, posredno pa tudi s tradicijo od Aristotela in Platona dalje, torej prav s tistimi stališči, ki jih je bilo po Derridajevem prepričanju potrebno spodnesti v predavanju leta 1966, ki naj bi iniciralo stališča poststrukturalizma. Bahtin se je k temeljnim idejam in formulacijam iz omenjene knjige, ne da bi se pravzaprav skliceval nanjo, vračal v številnih svojih spisih, medtem ko je svojo metodološko pozicijo glede humanističnih ved, ki jo zaznamuje eksplicitno nasprotovanje metafizičnim koncepcijam, načelno in v močno fragmentarni formi skiciral v enem svojih zadnjih spisov *Problem teksta v lingvistiki, filologiji in humanističnih znanostih* s podnaslovom *Poskus filozofske analize* (1975).¹⁷ Prav iz tega spisa je tudi razvidno, da Bahtinu niso bila tuja Heideggerjeva stališča iz njegovega zgodnejšega obdobja, predvsem iz dela *Sein und Zeit*, torej tisti filozofski vir, ki je v temelju zaznamoval tudi sodbe poststrukturalistov.

Vsaj v nekaj Bahtinovihih tezah glede jezika je mogoče prepoznati nakazovanje podmen metodološkega obrata, kot ga tematizira poststrukturalizem.

1. Takšen je že sam ključni pojem dialošnosti, ki implicitno zanika pojmovanja resnice kot identitetne strukture.

2. Važna je še Bahtinova izpeljava teze o diferenciranosti in neuniverzalnosti ideološke sfere, v kateri je mogoče razbrati kasnejše poststrukturalistično zanikanje postulatov ontološke hierarhije.

3. V pojmovanju izjave kot funkcije adresata oziroma v Bahtinovi konceptiji zavesti, ki je povsem decentralizirana, je prepoznati poststrukturalistično konceptijo relativiziranja subjekta, tj. antikartezijansko platformo opredeljevanja jaza, ki ni "nikoli identičen sam s seboj". To Bahtinovo pojmovanje se veže na stališča o nedovršenosti resnice, ki je utemeljena v drugosti.

4. Bahtinove zahteve po modifikaciji lingvistike, predvsem kadar se z njo želimo približati literarnim tekstom, so vezane na njegov koncept dialošкости, vendar ima pri tem ključno vlogo tudi njegovo pojmovanje znanosti. Bahtin je trdil, da so izhodišče znanosti neponovljive singularnosti, ne pa splošnosti ali bistva predmetov, kar kaže, da zanika tradicionalno epistemologijo; to pa je tudi pozicija poststrukturalistov.

5. Tako pri Bahtinu kot pri poststrukturalistih ob najbolj ključnih stališčih naletimo še na pojma netotalizacija in nedokončanost (rus. nezaveršennost', angl. infiniteness), pa tudi na poudarke o pomenskem preobilju, kar vse je mogoče spraviti v zvezo z izostreno zavestjo o historičnosti. Tako Bahtin kot poststrukturalisti kategorično zanikajo možnost končnega pomena, kot zanikajo tudi pojem gotovosti (certitude), kar kaže na izrazito postmetafizično držo.

6. Bahtin je svojo nemetafizično pozicijo ekspliciral tudi v zvezi z vprašanjem metodologije humanističnih ved: "Ne obstaja ne prva ne zadnja beseda in ni meja dialoškemu kontekstu. [...] Celo pretekli pomeni ne morejo biti nikoli stabilni (finalizirani, dokončni enkrat in za vselej) – vedno se bodo spreminjali (prenavljali) v procesu naslednjega, prihodnjega razvoja dialoga."¹⁸ To Bahtinovo stališče je povsem kongruentno z izpeljavami, ki jih je Derrida formuliral 1966 v svojem odmevnem predavanju. Spomniti bi še veljalo, da sta tako Bahtin kot Derrida, da bi vzdržala nemetafizično metodološko pozicijo, morala izpeljave svojih stališč opreti na dotlej še netematizirana pojma dialoga (dialošкости) in razloke (fr. *différance*), ki implicirata omenjeno radikalno nestabilnost in decentriranost. Derrida je sicer celo glede izraza razloka vztrajal, da ni niti beseda niti pojem in da je v najboljšem primeru le pogoj za možnost pomena, ki se upira hipostaziranju. O teh Bahtinovih pogledih velja bolj razčlenjeno spregovoriti, spotoma pa opozoriti na konvergentnost s poststrukturalističnimi konceptijami.

1. Pojem dialoga in dialošкости. Pojem dialoga, kot je rabljen pri Bahtinu, predpostavlja interakcijo, odprto celovitost, ki jo konstituirata najmanj dva člena. V pojem dialoga je tako položen relacijski koncept resnice, tj. da je resnico mogoče razumeti – samo kot interakcijo razlik in ne kot enotnost ali identiteto. Dialog v bistvu subsumira pojem dialoške odprtosti in nedovršenosti. V tem smislu implicira ta pojem "formo antiteleološkega" oziroma, kot je to formulirala J. Kristeva, dialog strukturno "prezira substanco, kavzalnost ali identiteto izven svojih povezav s celoto".¹⁹ Ob pojmu dialoga kot forme antiteleološkega se, kot opozarja sam Bahtin, na nov način postavlja vprašanje o začetku, koncu in celoti. V dialogu je ohranjena navzkrižnost in neuglašenost različnih gledišč, torej je v dialogu kot pojmu implicirano ravno to, da ga je treba razumeti kot sečišče lastnih razlik. Dialoškost je razumeti, tako je poudarjal sam Baht-

tin, kot značilen epistemološki model sveta, ki mu dominira heteroglotičnost. Bahtin je s tem pojmom spodnašal dogmatsko logiko, Kristeva pa, ko je opozarjala, da dialoškosti pripada drugačna logika od one, ki pripada logiki znanstvenih procedur, je uporabila oznako "logika transgresije". Lahko bi rekli, da dialoškosti pripada aporetična logika, kar na nekem drugem mestu Kristeva označi kot "poetsko logiko", vendar je ta oznaka v zvezi z Bahtinovim pojmom problematična. Dialog predpostavlja po Bahtinu nedovršenost, nedokončanost, fluidnost, protetskost, skratka je model inkonkluzivne logike. Poteze dialoga, za katerega je značilna forma necelevitosti in nedokončanosti, pa je seveda nemogoče kategorialno izraziti ali definirati s pomočjo fiksnih opredelitev. Vsekakor je to pojem, ki nakazuje ohranjanje razlike. Je tudi pojem, ki predpostavlja fluidnost resnice oziroma resnico kot nikoli identično samo s seboj, resnico kot postajanje (nem. Werden, angl. becoming). Dialoškost implicira izrazito antiavtoritarno držo jezika, ki se zaveda relativiziranosti, deprivilegiranosti in konkurenčnosti pogledov na eno in isto stvar. Za Bahtina je dialog forma nagovora in kot tak je nujno nekaj odprtega in nedovršenega. Dialog vedno predpostavlja usmerjenost na drugost. S tem ta pojem izpričuje izrazito nekartezijansko pozicijo subjekta: v dialogu se osebi ne konfrontirata kot docela suverena jaza, pri čemer ta izgubljen suverenosti, ki jo implicira koncepcija dialoga, dejansko pomeni le izgubo ali odsotnost absolutne gotovosti, ki jo je zagotavljal Descartesov cogito. Prav ta problematizirana suverenost subjekta pa je bila važna tema filozofskih debat v Franciji po letu 1960, v času torej, ko so se oblikovale ideje francoskega poststrukturalizma. Toda zanikanje kartezijanske suverenosti subjekta ne pomeni, da subjekt izginja, subjekt le ni več podrejen zgolj svojemu lastnemu jazu, samoutemeljujočemu se v cogitu, ampak – kot to implicira tudi pojem dialoga – definira samega sebe v odnosu do drugosti oziroma tudi iz perspektive drugega, kar pomeni, da je svoj položaj decentriral. V tem smislu ni ustrezno govoriti o "izginotju subjekta" ali njegovem preseganju, temveč le o njegovi multiplikaciji.²⁰ Opredeljen s perspektivo drugega je subjekt, kot ga implicira pojem dialoga, izgubil le svojo enotnost in svoje hierarhizirano mesto nečesa avtoritarnega, s tem pa priznal rivalstvo koeksistirajočih zavesti.

2. Diferenciranost in neuniverzalnost ideološke sfere. Ko je Bahtin izpostavil trditev, da se v izrekanju udejanja "prehajanje biti v znak", je predvsem želel poudariti dejstvo historične razsežnosti znaka. V tem kontekstu je istočasno razreševal tudi vprašanja o razmerju med znakovnim in ideološkim. Znakovno in ideološko, trdi Bahtin, se prekrivata in zato sta znakovnost o ideologiji in filozofiji jezika povezani, posledice pa zadevajo tudi literarno vedo. Vendar pa se mu zdi potrebno poudariti, da odnos med znakovnim in ideološkim ni reverzibilen. Temeljno določilo ideološkega je njegov znakovni karakter, torej je ideološko izrazljivo le z znakom. Na drugi strani pa obstaja specifična odlika verbalnega kot prostora ideološkega posredovanja, ta pa je v tem, da je besedni znak kot tak vedno ideološko nevtralen. Iz tega je Bahtin potegnil važno izpeljavo, da je zna-

kovno univerzalno, medtem ko ideološko ni univerzalno, ker slehernemu izrekanju zavesti v znakovnem pripada specifično določilo ideološkega. V tistem času, ko je nastajal ta spis in ga je zaznamoval naraščajoči pritisk stalinističnega terorja, je tako Bahtin izpeljal važen sklep o tem, da je ideološka sfera neizogibno diferencirana oziroma prav zato neuniverzalna, torej po svoji veljavi nikakor ne absolutna. Stališča o dehierarhizaciji oziroma decentriranosti so torej navzoča že v Bahtinovi misli.

3. Beseda kot funkcija adresata. Bahtin ni le spodnašal Saussurovega abstraktnega gledanja na vprašanja jezika, ko se je odrekel dihotomiji *langue/parole*, ampak je s tem predvsem poudarjal metodološko nevzdržno situacijo, kakršna saussurovske lingvistiki in tudi kasneje nanjo sklicujoči se liniji strukturalizma preprečuje dostop do nekaterih dimenzij znaka. Znak je namreč za Bahtina istočasno ideološki pojav, materialno dejstvo in socialno dejstvo, pri tem pa mu pripada interindividualni značaj. Zavračajoč pozicijo metafizične tradicije mišljenja od Platona naprej, ki zaznamuje tudi Saussurova izhodišča, je Bahtin vso pozornost osredotočil na 'besedo' oziroma govor, tj. na realnost jezika, ki lahko obstaja le kot "socialni dogodek govorne interakcije". Beseda oziroma izjava kot temeljni pojem njegovega nemetafizičnega koncepta jezika pa je v svojem bistvu kot "enota" nujno nekaj podvojenega. Beseda ali izjava je namreč funkcija adresata, kar pomeni, da je subjekt izrekanja v izjavi (in literarni teksti so tudi izjavne forme) nujno zamašan v svoji poziciji samogotovosti in v določenem smislu razcepljen s tem, ko je hkrati določen z drugostjo, ki jo predstavlja adresat.

4. Pojmovanje znanosti. Ta pogled je razbrati v zahtevi po modifikaciji lingvistike, ko gre za pristop k literaturi. Literarni tekst kot oblika izjave je za Bahtina, ki je rad poudarjal svojo kritičnost do ruske formalistične šole, predvsem predmet filozofije oziroma filozofske hermenevtike, nikakor pa nedvoumni predmet znanosti. Bahtin je polemiko s Saussurom zastavil predvsem zaradi svojih drugačnih izhodiščnih pogledov na znanost, s tem pa tudi na preučevanje literature. Izhajajoč iz predpostavk filozofije konkretnosti, so po njegovem "izhodišča znanosti neponovljive singularnosti", ali kot trdi v nekem drugem spisu, "znanost in filozofija moreta in morata preučevati formo in funkcijo te individualnosti".²¹ Bahtin je s kritiko lingvistike dejansko imel v mislih zavrnitev "formalizma", "abstraktnega objektivizma" oziroma Saussurovega "racionalizma". Osredotočenost na jezik kot sistem je po Bahtinovi sodbi ukvarjanje z znanstvenimi fikcijami, zato sam postavlja v izhodišče svojega raziskovalnega interesa izjavo (rus. vyskaz), ki ni glede na svoj eksistenčni status nič statičnega in je historično spremenljivo dejstvo. Prav zaradi teh potez pa je v lingvistično analizo teksta po njegovem izjavljanju nujno vnesti lingvistiki "tuja stališča".²² Ta modifikacija lingvističnega pristopa k tekstu pa je v zvezi z njegovo izvirno koncepcijo dialoga oziroma dialoškosti kot temeljnega določila izjave.

5. Postmetafizično zanikanje totalizacije in pojem nedokončanosti. Koncepcija dialoga in dialoškosti implicira zavest razlike,

tj. zavedanje historičnosti, kar je zares postalo mogoče šele iz človekove dosledne naravnosti k vedno spremenljivi sedanjosti. Bahtin je v *Epu in romanu* o tem pisal v zvezi z radikalnim preobratom v strukturiranju umetniške podobe, kakršen je utiral pot pojavljanju romaneskne forme, ter opozarjal na razloge, ki privedejo do uveljavljanja t. i. dialoške zavesti. Izpostavil je predvsem to, kar sam imenuje "preobrat v hierarhiji časov", tj. nov človekov odnos do neposredne sedanjosti, česar mu, kot opozarja, epski svet s hierarhiziranim razumevanjem vrednot ni dopuščal. Obrat k neposredni sedanjosti, ki v svojem bistvu ne more biti nikoli dovršena, čeprav je hkrati v nekem posebnem pomenu na voljo kot "celota", pomeni za človeka soočanje s povsem modificirano ustrojenostjo vrednot in s povsem novimi interesi. Konfrontacija z neizoblikovano realnostjo sveta in stik s to neposrednostjo sveta, ki je v procesu nikoli dovršenega formiranja, ta pogled iz bližine postavlja pred človeka svet v njegovi nepreglednosti in neobvladljivosti. Svet za človeka, kot zapiše Bahtin, izgubi svojo brezupno izoblikovanost (rus. bezna-dežnuju gotovost') in nespremenljivost (rus. neizmennost'), izroča se mu v večnem nastajanju (rus. stanovlenie) "kot nenehno gibanje proti stvarni prihodnosti, kot enoten, izčrpen in nedokončan proces" (rus. kak edinyj, vseohvatyvajuščij i nezaveršennyj process).²³ To novo razumevanje sveta in časa kot inkonkluzivne celote, na katerega opozarja Bahtin²⁴ in mu dejansko predstavlja temelj za logiko dialoške zavesti, nas po svojih določilih spominja na vse tisto, za kar so se zavzemali tudi poststrukturalisti, bodisi Derrida bodisi de Man ali Spanos. Logika inkonkluzivnosti predpostavlja, da pojmi totalizacije niso več mogoči.

6. Metodološka pozicija, ki predpostavlja nove pojme. Razumevanje resnice kot nedovršenosti je potemtakem terjalo vpeljava takšnih pojmov, s katerimi je bilo mogoče zajeti to historično spremenljivo dožemanje sveta in samoopredeljevanje subjekta. Bahtinov pojem dialoškosti in Derridajev pojem *différance* torej nista slučajno postala ključna pojma v nekem času, ampak je to narekovala terminološka potreba v epohi, ko se je nalamljajala gotovost in zadostnost dotlej veljavnih kategorij.

OPOMBE

¹ Prim. Allon White, *Bakhtin, Sociolinguistics and Deconstruction*, v: Frank Glowersmith (ur.), *The Theory of Reading*, Brighton 1984, str. 123-46; Alex Callinicos, *Postmodernism, Post-structuralism, Post-Marxism?*, "Theory, Culture and Society" 2, 1985, str. 85-100; predgovor Wiada Godzicha k novi redakciji ameriškega prevoda knjige M. M. Bahtina oz. P. M. Medvedova *The Formal Method in Literary Scholarship*, Cambridge, Mass. 1985, str. VII-XIV; Graham Pechey, *Bakhtin, Marxism and Post-Structuralism*, v: Frances Barker (ur.), *The Politics of Theory*, Colchester 1983, str. 234-245.

² Prim. Mathew Roberts, *Poetics Hermeneutics Dialogics: Bakhtin and Paul de Man*, v: Gary Saul Morson, Caryl Emerson (ur.), *Re-thinking Bakhtin*, Evanston, Illinois 1989, str. 115-134.

³ Jacques Derrida, *Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences*, tudi v: J. Derrida, *Writing and Difference*, London 1978, str. 278-293.

⁴ Prim. K. *filosofiji* *postupka*, str. 110; razpravo je za prvo, posthumno objavo pripravil Sergej G. Bočarov in je izšla šele v zborniku sovjetske akademije znanosti *Filozofija i sociologija nauki i tehniki* 1986.

⁵ Prim. Gary Saul Morson, Caryl Emerson, *Introduction: Rethinking Bakhtin*, Evenston, Illinois 1989, str. 7.

⁶ Angl. prevajalec uporablja sintagmo "special unity of dialogue"; prim. Caryl Emerson, Michael Holquist (ur.), *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986, str. 163.

⁷ Prim. Gary Saul Morson, Caryl Emerson, *Introduction: Rethinking Bakhtin*, Evenston, Illinois 1989, str. 7.

⁸ Prim. M. M. Bahtin, *From Notes Made in 1970-71*, v: Caryl Emerson, Michael Holquist (ur.), *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986, str. 141.

⁹ Gary Saul Morson, Caryl Emerson, *Introduction: Rethinking Bakhtin*, Evenston, Illinois 1989, str. 9.

¹⁰ Prim. M. M. Bahtin, *Toward a Methodology for the Human Sciences*, v: Caryl Emerson, Michael Holquist (ur.), *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986, str. 162.

¹¹ Cit. po navedbi v Gary Saul Morson, Caryl Emerson, *Introduction: Rethinking Bakhtin*, Evenston, Illinois 1989, str. 263, op. 11.

¹² Prim. M. M. Bahtin, *Estetika slovesnega tvorčestva*, Moskva 1979, str. 287.

¹³ Prim. Paul de Man, *Literary History and Literary Modernity*, "Daedalus. Theory in Humanistic Studies" 1970, str. 384-404; William Spanos, *Modern Literary Criticism and the Spatialization of Time: An Existential Critique*, "Journal of Aesthetics and Art Criticism", 1970, str. 87-104.

¹⁴ Prim. Paul de Man, *Dialogue and Dialogism*, "Poetics Today" 4, 1983, št. 1, str. 99-107.

¹⁵ Prim. William Spanos, *Repetitions. The Postmodern Occasion in Literature and Culture*, Baton Rouge 1987.

¹⁶ William Spanos, *Modern Literary Criticism and the Spatialization of Time: An Existential Critique*, "Journal of Aesthetics and Art Criticism", 1970, str. 87-104; Heidegger, Kierkegaard, and the Hermeneutic Circle: Towards a Postmodern Theory of Interpretation as Disclosure, "Boundary 2", Vol. 4, 1976, št. 2, str. 455-488.

¹⁷ Prim. Caryl Emerson, Michael Holquist (ur.), *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986, str. 103-131.

¹⁸ Cit. po. Caryl Emerson, Michael Holquist (ur.), *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin 1986, str. 170.

¹⁹ Julia Kristeva, *Desire in Language*, Oxford 1981, str. 78.

²⁰ Prim. Vincent Descombes, *Modern French Philosophy*, Cambridge 1982, str. 187.

²¹ M. M. Bahtin, *Estetika slovesnega tvorčestva*, Moskva 1979, str. 287.

²² Prim. M. M. Bahtin, *Voprosy literatury i estetiki*, Moskva 1975, str. 45.

²³ Prim. angl. prevod Emersonove in Holquista: "... as a unified, all-embracing and unconcluded process" (M. M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, Austin 1981, str. 30).

²⁴ "Od preloma v časovni hierarhiji [...] je odvisen tudi korenit prevrat v ustroju umetniške podobe. Sodobnost v svoji "celoti", če tako rečemo (čeprav sploh ni celota), je načeloma in v bistvu nedokončana: z vsem svojim bistvom zahteva nadaljevanje, sega v prihodnost, in bolj ko dejavno in zavedno posega naprej, v prihodnost, bolj zaznavna in pomembna je njena nedokončanost. Kadar sedanost postane središče človekove usmeritve v času in svetu - tedaj čas in svet zgubita svojo sklenjenost (rus. zaveršennost'), tako njuna celota kakor tudi vsak posamični del. Korenito se spremeni časovni model sveta: svet postane svet, kjer ni prve besede (idealnega počela), zadnja pa še ni izrečena. Čas in svet postaneta v umetniško-ideološki zavesti prvič zgodovinska: pokažeta se sprva še nejasno in zbegano, kot nastajanje (rus. stanovenie, angl. becoming, fr. un devenir, ustreznica v slov. postajanje; op. JŠ), kot nenehno gibanje proti stvarni prihodnosti, kot enoten, izčrpen in nedokončan proces (rus. kak edinyj, vseohvatyvajuščij i nezaveršennyj process; angl. as a unified, all-embracing and unconcluded process; podč. JŠ). Vsak dogodek, naj bo kakršen koli že, vsak pojav, vsaka stvar, sploh vsak predmet umetniškega prikazovanja zgubijo svojo dokončnost (rus. zaveršennost', angl. completedness), svojo brezupno izoblikovanost (rus. beznažežnuju gotovost', angl. hopelessly finished quality) in nespremenljivost (rus. neizmennost', angl. completedness), ki so jo imeli v svetu epske "absolutne preteklosti", ločene z neprehodno mejo od trajajoče nedokončane sodobnosti. V stiku s sodobnostjo se predmet vključi v nedokončani proces formiranja sveta (rus. process stanovenija mira, angl. world-in-the-making, slov. postajanja) in dobi pečat nedokončnosti (rus. i na nego nakladyvaetsja pečat' nezaveršennosti). Naj bo časovno od nas še tako oddaljen - s stalnimi časovnimi prehodi je povezan z našo neizoblikovano sedanostjo, nanaša se na našo neizoblikovanost, na našo sedanost, naša sedanost pa sega v nedokončano prihodnost. V tem nedokončanem kontekstu se zgublja pomenska nespremenljivost predmeta: njegov smisel in pomen se obnavljata in razvijata, kot se razvija in obnavlja nadaljnji kontekst. To korenito spremeni ustroj umetniške podobe. Ta postane na poseben način aktualna. Znajde se v razmerju takšne ali drugačne oblike in stopnje - do življenjskega dogajanja, ki še traja, ki se ga tudi mi - avtor in poslušalci udeležujemo. Tako nastane korenito drugačno področje za gradnjo romanesknih podob, področje, kjer prihaja do skrajno tesnega stika med predmetom prikazovanja in sedanostjo v njeni nedokončnosti, torej tudi prihodnostjo." (M. M. Bahtin, *Teorija romana*, Ljubljana 1982, str. 30-31).

Alenka Koron

POSTSTRUKTURALIZEM V NARATOLOGIJI

'Poststrukturalizem' je nerodna skovanka z neenotno rabo, kakršno zasledimo tudi na domačem teoretskem prizorišču. Na področju filozofije in humanistike se 'poststrukturalizem' pogosto uporablja kot krovna oznaka za razvejano, zlasti francosko filozofsko in humanistično produkcijo sredi in konec šestdesetih, morda še na začetku sedemdesetih, v obdobju, ko blestijo